

TEHCİR EDİLEN RUM VE ERMENİLER'İN ESKİ YERLERİNE İADELERİ

Yrd.Doç.Dr.Günay ÇAĞLAR*

Osmanlı topraklarında, hürriyetlerine bütünüyle sahip olan ve ülkenin hiçbir yerinde nüfus çoğunluğuna sahip olmayan Ermeniler, 19.yüzyılın sonlarına doğru, İngiltere ve Rusya'nın kışkırtmaları sonucunda devlete ve Müslüman ahaliye karşı sistemli şiddet hareketlerine giriştiler.

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'na girdikten sonra, Ermeniler, cephede ve cephe gerisinde düşmanların işini kolaylaştıracak faaliyetlerde bulundular. Ermeniler Osmanlı Devleti'ne karşı isyan hareketlerine girişirken, bu arada Rumlar da boş durmuyorlardı. Onlar da bağlı oldukları devlet aleyhinde çalışmaya başlamışlardır. Osmanlı Hükûmeti bu duruma uzun bir süre tahammül ettikten sonra, Ermeniler konusunda kesin tedbirler almak zorunda kaldı. Bu tedbirler serisinden olmak üzere, 27 Mayıs 1915'te, "Vakt-i Seferde icraat-ı hükûmete karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihaz olunacak tedabir hakkında kanun-ı muvakkat" ¹ çıkarıldı ve yürürlüğe konuldu.

Techir Kanunu adıyla bilinen bu geçici kanunla, Osmanlı Devleti'ne karşı casusluk ve hiyanetleri görülen köy ve kasaba halkının tek tek veya topluca savaş alanlarından başka yerlere sevk ve iskan edilmeleri istenilmektedir. Bu sevk ve iskân olayına sadece Ermeniler değil, devlet aleyhinde faaliyette bulunan bazı Rumlar, diğer azınlıklar ve müslümanlar da tabii tutulmuşlardır.

Dâhiliye Nezareti İskân-ı Aşâir ve Muhacirin Müdiriyeti tarafından, savaş şartları ve olağanüstü siyasi zaruretler dolayısıyla nakilleri yapılan aşiretler ve Ermeniler'in iskân, iaşe ve diğer hususlarını düzenlemek amacıyla, Meclis-i Vükelâ 30 Mayıs

* Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

¹ Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılâbı Tarihi, Ankara 1963, III/3, s.40; Azmi Süslü, Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı, Ankara 1990, s.110.

1915'te bir talimatname düzenlemiştir. Bu talimatname, diğer kanun ve yönetmelikler, tehcirin düzensiz bir şekilde değil, göç edenleri korumak ve her türlü ihtiyaçlarını sağlamak amacıyla son derece titizlikle yapıldığını göstermektedir².

Osmanlı Hükümeti'nin tehcir konusunda aldığı ve uyguladığı bütün tedbirlere rağmen, Ermeniler'in başka yerlere sevklerinde, bazı istenilmeyen hadiseler meydana gelmiştir. Salgın hastalıklar, Ermeni çeteleri ve intikam duyguları ile bazı Osmanlı vatandaşlarının saldırıları sonucu, bir kısım Ermeni sevk halinde iken hayatlarını kaybetmişlerdir. Bu savaş yıllarında ölen Türklerin sayısı, Ermeniler'in bir kaç katını oluşturmaktadır.

Bu konuda gerekli ihtimamı göstermeyenlerle, suç işleyenler tutuklanarak mahkemelere sevk edilmişlerdir. Bu gibi yolsuzlukların incelenmesi için, Harbiye Nezareti'nde özel bir heyet kurulmuş ve bu heyet 1918 başına kadar görevini sürdürmüştür. Suçlu bulunanlar İdare-i Örfiye Mahkemeleri'ne sevk edilmişlerdir. Bunların büyük bir kısmı çeşitli cezalara çarptırılmışlardır³.

Devlete ihanet etme, müslüman halkı öldürme ve isyanlar çıkarmak gibi, devletin güvenliği büyük ölçüde tehdit ederek, Hükümeti tehcir kararı almaya zorlamış olmalarına rağmen, gerek sevkiyat esnasında ve gerekse sevkiyatın durdurulmasından sonra⁴, Ermeniler ile Rumlar'ın emniyetlerini sağlamasına, haklarının korunmasına çok dikkat edilmiş ve bu konuda ciddi tedbirler alınmıştır.

Tehcire son verildikten sonra da, Ermeniler ile Rumlar sınır ve iç bölgelerde çete faaliyetlerini sürdürmeye, düşmanlarla birlik olarak ahaliye zulüm yapmaya devam etmişlerdir. Bütün bunlara rağmen, 1918 yazından itibaren askerî zorunluluklarla oturdukları mahallelerden başka yerlere gönderilmiş olan Ermeniler ve diğerleri ile ilgili yeni kararlar alınarak, onların istedikleri takdirde- iâşe ve

² Süslü, a.g.e., s.111-114.

³ Kamuran Gürün, Ermeni Dosyası, Ankara 1983, s.221-222.

⁴ Sevkiyata 1916 Ekimi'nde son verilmiştir. Bkz. Süslü, a.g.e., s.146.

iskanlarının sağlanarak, emniyet içinde- geri dönmelerine izin verilmiştir⁵.

Fakat, bu kararın tatbiki hiçte kolay değildi. Hükümet, bu maddî imkansızlıklar içerisinde, dönecek muhacirlerin büyük miktarlara varacak masrafını karşılayacaktı.

Askerî zorunluluklarla cephede bulunan diğer vatandaşları ile birlikte Ermenileri de cephe gerisine -Ogünün şartları içinde can ve güvenliklerini sağlayarak- sevk etmiş olan Osmanlı Hükümeti, bu defa söz konusu göçmenlerin iadelerinde de, aynı titizliği göstermeye çalışmıştır. Nitekim Dahiliye Nezareti'nden vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen 23 ekim 1918 tarihli şifre telgrafla; söz konusu Ermeni ve Rumlar'ın mahallelerine emin bir şekilde dönebilmeleri için gerekli bütün tedbirlerin alınması istenilerek, bu hususta ihmali görülenlerin cezalandırılacakları bildirilmiştir⁶.

Yolculuk masrafları seferberlik tahsisatından karşılanacak⁷ olan geri dönenlere gerek, Emval-i Metruke Komisyonu'nca saklanmış ve gerekse satılmış olan gayri menkullerini geri alabilmeleri için her türlü kolaylık ve imkan sağlanmıştır⁸.

Bu arada, Ermeni ve Rumlar'a ait kilise ve mekteplerinde, mahallelerince ait oldukları ruhani memurlara teslimine başlanıldığı gibi, bu kiliselerden iyi durumda olmayanların onarımı ile de ilgilenilmiştir⁹.

Kasım 1918'de vaktiyle İtilaf Devletleri sefarethanelerinde tercümanlık yapan Osmanlı vatandaşlarından çeşitli yerlere göç ettirilmiş olanlara istedikleri yerlere gitme izni verilmiştir¹⁰.

Yine Kasım ayı içinde, İtilâf Devletleri ve Yunan vatandaşlarının yurt dışına çıkışları¹¹ ve ülke dahilinde istedikleri

⁵ Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın no: 14, Ankara 1994, s.175-176.

⁶ Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, s.175-176.

⁷ BOA, DH-ŞFR, D: 93, Vsk: 79.

⁸ BOA, DH-ŞFR, D: 96, Vsk: 195; Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, s.220.

⁹ BOA, DH-ŞFR, D: 94, Vsk: 230; BOA, DH.İUM, D: E-51, Vsk: 56.

¹⁰ BOA, DH-ŞFR, D: 93, Vsk: 90.

¹¹ BOA, DH-ŞFR, D: 93, Vsk: 113.

yerlere gitmeleri serbest bırakılmıştır. Bunlar arasında seferberlikten sonra, oraya buraya tedib edilmiş olanlardan yardıma muhtaç bulunanların, dönüş yerlerine kadar yolculuk masrafları harp tahsisatından karşılanmıştır¹².

Bu işlemler sürdürülürken, iadeleri kararlaştırılan gayri müslimlerden, yalnız isteyenlerin iadelerinin yapılmasına, memleketlerine dönme arzusunda olmayanların işe, iş ve güçle meşgul olmalarının teminine büyük bir itina gösterilmiştir.

Dahiliye Nezareti'nden vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen 13 Kasım 1918 tarihli şifre telgrafta; bazılarınca, memleketlerine dönmek istemeyen gayri müslimlerin de zorla iadelerine çalışıldığının haber alındığı belirtilerek, istekli olmayanların kesinlikle sevk olunmaması ve buldukları yerlerde iskanlarının temin edilmesi istenilmektedir¹³.

Yaşanması muhtemel bir takım sıkıntıları azaltmak amacıyla, iade işleminde son derece titiz davranan Dahiliye Nezareti, mahallerine dönecek Rum ve Ermeniler'in yiyecek ve iskan bakımından, gerekli hazırlıkların yapılmasından ve gidecekleri yerin ilgili memurlarından izin alındıktan sonra, sevk edilmelerini istemiştir. Buna rağmen, İstanbul'a vesikasız birçok Rum ve Ermeni gitmiştir. Bunlar kaçak şekilde gelmişlerdir. Dahiliye Nezareti'nden vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen 14 Kasım 1918 tarihli şifre telgrafta; bu kadar nüfusu İstanbul'da barındıracak yer bulunmaması ve özellikle hazırlık yapılmadan, kaçak gelmelerinin, Rum ve Ermeniler'in -kış mevsiminde etkisiyle- zor duruma düşmesine yol açacağı belirtilerek, gerekli muamelelerin bittiği hakkında bilgi almaksızın hareket ettirilmemeleri tebliğ edilmiştir¹⁴.

Muhacirin Müdiriyet-i Umumiyesi geri dönenlerin iskanında önemli bir rol oynamıştır. Bu kurum sayesinde, Müslim ve gayri

¹² BOA, DH-ŞFR, D: 93, Vsk: 130; BOA, DH-ŞFR, D: 93, Vsk: 22.

¹³ BOA, DH-ŞFR, D: 93, Vsk: 142; Bkz. Ek I.

¹⁴ BOA, DH-ŞFR, D: 93, Vsk: 158; Bkz. Ek II.

Müslim muhacirler, bütün yokluklara rağmen, düzenli bir şekilde iskan edilmişlerdir.

Rum ve Ermeni ailelerinin eski yerlerine sevklerinde, yardıma ihtiyacı olanlara seferberlik tahsisatından verilecek yolculuk masrafı ve yiyecek konusunda, herhangi bir karışıklığa yol açmamak ve uygulamada birliği sağlamak amacıyla, Dahiliye Nezareti vilayet ve mutasarrıflıklara gönderdiği 9 Aralık 1918 tarihli şifre ile, sözü edilen konuda uyulması gereken hususları aşağıdaki şekilde belirtmiştir: ¹⁵

“Bâb-ı âli Dâhiliye Nezâreti

Aşa'ir ve Muhâcirin Müdiriyet-i Umûmiye Riyâseti Şifre

İzmir, Ankara, Aydın Adana Hüdavendigâr Sivas Trabzon Kastamonu Konya Ma'muretü'laziz Musul Van Bitlis “Vilayetleri'ne” Eskişehir İçil İzmit Urfa Bolu Teke Canik Çatalca Karesi Karahisar-ı Sahib Kal'a-i Sultaniye Kayseri Kütahya Maraş Menteşe Niğde “Mutasarrıflıkları'na”

Altı yüz yirmi iki umûm

Ma'rifet-i hükûmetle i'ade olunan Rum ve Ermeni ailelerinden muhtac-ı mu'avenet bulunanlara seferberlik tahsisatından verilecek mesarif-i râhiye ve i'âşe hususunda mevâd-ı âtiye nazar-ı dikkate alınacaktır :

1- Her ailenin memleketine kadar muktezi yol ve i'âşe mesarifi kebir ve sağır nüfusları kat' edecekleri mesafe vesait-i nakliyenin nev'i ve beraberlerinde nakle mecbur olacakları eşya-yı beytiye nazar-ı dikkate alınarak maktu'an takdir ve i'ta edilecek ve kaç gurusu te'diye edildiğine da'ir reis-i aile yedine musaddak bir vesika-i resmiye dahi verilecektir.

2- Mahreclerinden alınmış vesikayı ibraz edemeyenlere ve hükümetten me'zuniyet istihsal etmeksizin gidenlere merakizde

¹⁵ BOA, DH-ŞFR, D: 94, Vsk: 92

mu'avenet ve te'diyatta bulunulamıyacağıının vesait-i münasibe ile kendilerine tebliği

3- İşbu tebligatın vüsülünden evvel yola çıkmış olub da memleketlerine kadar muktezi yol mesarifi tamamen almayanlara ilk muvasalat edecekleri merkezde te'diyat icrâsı ve yedlerine ber vech-i muharrer vesika verilmesi

4- Ahval-i hazıra-i maliye nazar-ı dikkate alınarak hükümetin muavenetine muhtaç olmayanlara te'diyatta bulunulmaması ve memleketlerinden gayri mahalle gitmek isteyen muhacirene de yol mesarifi verilmemesi

9 Kanun-ı evvel 34

Nazır namına

Hamid"

Bu arada, çeşitli sebeplerle yerlerine iade edilemeyecek Rum ve Ermeniler'den yardıma ihtiyacı olanlara yevmiye verilmesine devam edilmiştir¹⁶.

Mondros Mütarekesi'nin hadiseleri içinde en başta geleni, azınlıklarca Türkler'e karşı sürdürülen öç alma kampanyası olmuştur. Osmanlı Devleti'ni parçalamak yolunda araç olarak kullanılan azınlıklar, Batılı devletlerce desteklenmişlerdir. Bu azınlıkların başında gelen Rum ve Ermeniler, Mondros Mütarekesi ile Anadolu'nun bazı yerlerinin işgal yolu ile kendilerine verileceği mesajını almışlardı. İtilaf Devletleri'nin bu azınlık politikasını anlamamış olan mütareke hükümetleri, yeni işgalleri önleyebilmek için, bir yandan -işgale davet eden faaliyetlerini artıran- azınlıkları, diğer taraftan da Türkleri teskin etmeye çalışıyorlardı. Böylece, bahane bulunamayacağından, yeni işgallerin gerçekleşmeyeceği düşünülüyordu. Dış politikalarını İtilaf Devletleri'ne daha fazla iyi niyet göstermek şeklinde belirleyen Osmanlı Devleti'nin mütareke hükümetleri, güvenliğin bozulmaması için azınlıklarla Türkler'in arasını iyileştirme çabalarını iktidarları boyunca sürdürmüşlerdi¹⁷.

¹⁶ BOA, DH-ŞFR, D: 93, Vsk: 183.

¹⁷ Bu politika çizgisinde, Anadolu ve Trakya'ya Padişah'ın "Selâm-ı şâhâne"lerini götüren birer şehzâde Heyeti gönderildi. Fakat, Türkler'in aksine, azınlıklar bu

Bu bakımdan, Türkler'le azınlıklar arasındaki ilişkilere son derece önem vermişler, bu konuda kendilerine ulaşan her türlü haberin üzerine giderek, asayişsizliği önlemeye çalışmışlardır.

Buna bir örnek verecek olursak, Mart 1919'da Dahiliye Nezareti'ne, Amasya civarındaki Ermeniler'in Türkler'ce tehdit edildikleri, bu sebeple, bir kısım Ermeniler'in Samsun'a nakl ettikleri bildirilmiştir. Bunun üzerine, Dahiliye Nezareti, Sivas Valiliği'ne bir şifre telgraf göndererek, söz konusu durumun gerçekliği hakkında bilgi istemiştir¹⁸.

Sivas Valisi Kemal, Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 26 Mart 1919 tarihli cevabi şifre telgrafta; söz konusu yörede Ermeniler'i tehdit etmek amacıyla, ne bir teşkilat ve ne de şahsın bulunmadığı ve Samsun'a firar veya nakleden Ermeni olmadığı, Ermeniler hakkında çıkarılan bu tür söylentilerin yabancı devletlerin kontrolünü temin amacıyla, birtakım kişiler tarafından yayılmış olduğunun düşünüldüğünün, Amasya Mutasarrıflığı'ndan bildirildiğini arz ediyordu¹⁹.

Dahiliye Nezareti'nin, aynı şekilde azınlıkların güvenliği ile ilgili 15 mart 1919 tarihli yazısına, Karesi Mutasarrıf Vekili'nin 1 Nisan 1919'da gönderdiği cevabi yazıda, mutasarrıflık dahilindeki unsurlar arasında hiç bir problem olmadığı belirtiliyordu²⁰.

Dahiliye Nezareti'nin Ankara Valiliğine gönderdiği, yine aynı içerikli 24 Mart 1919-2 Nisan 1919 tarih ve 154-170 numaralı şifreli telgraflara, cevabî olarak Ankara Valisi Muhiddin'in gönderdiği 3 Nisan 1919 tarihli telgrafta; Rum ve diğer unsurlar arasındaki uyuşmanın devam ettiğinin, Valiliğe bağlı yerlerin çoğundan alınan bilgilerden anlaşıldığı bildiriliyordu²¹.

Dahiliye Nezareti'nin Rumlara hakkında katliam icrası ile ilgili, 24 mart 1919 tarih ve 154 umum şifreli telgrafına, Trabzon

heyetlerden etkilenmediler. Bkz.Fahamettin Yılmaz, Anadolu Tahkik Heyetleri (1919), Erzurum 1994.(Basılmamış Doktora Tezi).

¹⁸ BOA, DH-KMS, D: 50-1, Vsk: 69-1.

¹⁹ BOA, DH-KMS, D: 50-1, Vsk: 69-1.

²⁰ BOA, DH-KMS, D: 50-1, Vsk: 69-2.

²¹ BOA, DH-KMS, D: 50-1, Vsk: 79-1.

Vali Vekili'nin gönderdiği 5 Nisan 1919 tarihli cevabî şifre telgrafta; Rumlar hakkında katliam yapmak için şimdiye kadar İslâm ahali arasında hiçbir tahrikat yapılmadığı gibi, öyle bir düşünce ve eğilimin de olmadığı, vilayette herkesin işiyle gücüyle uğraştığı bildiriliyordu²².

Dahiliye Nezareti'nin yine bu konuyla ilgili olarak Kastamonu Valiliği'ne gönderdiği 24 Mart 1919 tarihli şifre telgrafa, Kastamonu Valisi İbrahim tarafından gönderilen 6 Nisan 1919 tarihli cevabî şifre telgrafta da; vilayet de İslam ahalinin Rumlar hakkında olumsuz birtakım girişimleri olmadığı gibi, mahallî memurlar tarafından da bu gibi açık ve gizli teşvik faaliyetleri yapılmadığı bildiriliyordu²³.

Yukarıda verilen belgelerden de anlaşılacağı gibi, mütareke sonrası hayallerine kavuşacakları anın geldiğini farz eden Rum ve Ermeniler, İtilâf Devletleri'nin saptadıkları strateji gereği, diğer faaliyetlerinin yanı sıra, devamlı olarak asayişsizlik ortamı hazırlamaya çalışıp, aslı astarı olmayan söylentileri İtilaf kuvvetleri temsilcilerine ve Osmanlı Hükümeti'ne ulaştırarak, Türk topraklarını yabancı işgaline hazırlamışlardır.

Azınlıkların nihaî hedeflerine ulaşmak için uyguladıkları politikanın yolunu kesmek isteyen Osmanlı Hükümeti; yabancı uyruklu vatandaşların ve Hristiyan unsurların mal ve canlarının emniyet altında bulundurulması konusunda oldukça titiz davranmıştır. Bu konuda o derece ileri gitmiştir ki, özellikle Hristiyan unsurlara yardım etmek amacıyla jandarma muhafazasında Anadolu'da seyahat eden Amerikan yardım heyetlerinin²⁴ güvenliğini sağlamak konusunda da birtakım tedbirler almıştır²⁵.

Söz konusu Amerikan yardım heyetleri, Rum ve Ermeni teşkilatları aracılığıyla, yardıma ihtiyacı olan Hristiyanlar'a

²² BOA, DH-KMS, D: 50-1, Vsk: 79-2.

²³ BOA, DH-KMS, D: 50-1, Vsk: 79-3.

²⁴ Mesut Çapa, Pontus Meselesi Trabzon ve Giresun'da Milli Mücadele, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 135, Ankara 1993, s.61.

²⁵ BOA, DH-ŞFR, D: 108, Vsk: 80.

ulaşarak, yardımda bulunuyordu. Bunların raporlarının hiçbirinde Türkler'e yapılan yardımdan bahsedilmemiştir²⁶. Aralık 1919'da Amerikan Fevkalade Komiserliği, bazı yerlerde Amerikalılar'ca ahaliye yapılan yardıma, mahallî makamlarca engel olunmaya çalışıldığı şeklinde Dahiliye Nezareti'ne yazılı bir şikayette bulunmuştur. Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdiriyeti, vilayet ve mutasarrıflıklara gönderdiği 11 Aralık 1919 tarihli bir telgrafta; bu şikayetten söz ederek, insanî amaçla yapılan yardımlara, hükümetçe kolaylık gösterilmesi gereği ile, hangi unsura mensup olursa olsun muhacirlere yardım eden Amerikan heyetlerine, -kendilerine müracaat edilmesi halinde- kolaylık gösterilmesini istemiştir²⁷.

Mütareke sonrası Osmanlı Devleti'nden ayrılmak için birçok yolu deneyen azınlıklar, bir yandan siyasî girişimlerde bulunurlarken, diğer taraftan da çetecilik faaliyetlerini artırdılar. Patrikhane ve kiliseler, azınlık emellerinin gerçekleşmesi için yapılan çalışmaların merkezi idi²⁸. Bu merkezler, asayiş bozmak amacıyla birtakım faaliyetlerde bulundular.

Bu fesat ocaklarından biri olan Ermeni Patrikliği Nisan 1919'da, son zamanlarda taşrada asayişin bozuk olduğu, Ermeniler'in yer yer öldürüldüğü, Müslümanlar'ın silahlandırıldığı ve Ermeniler'in memurlar tarafından tehdit edildiği şeklinde Dahiliye Nezareti'ne yazılı şikayette bulunmuştur. Bütün bunların ardındaki siyasî gerçekleri bilen Dahiliye Nezareti, 16 Nisan 1919'da vilayet ve mutasarrıflıklara gönderdiği şifre telgrafta; Ermeni Patrikliği'nin sözkonusu şikayetlerini bildirerek, bu gibi durumlara meydan vermemek üzere, gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir²⁹.

Bu arada Rum ve Ermeniler, İtilaf Devletleri'nin yardımları ile ülkenin bazı kısımlarında; İstanbul, İzmir, Trabzon ve Samsun havalisinde Rum ve Ermeni Salib-i Ahmer şubelerinin açılmasını

²⁶ Çapa, a.g.e., s.61.

²⁷ BOA, DH-KMS, D: 50-3, Vsk: 19.

²⁸ Çapa, a.g.e., s.46-48.

²⁹ BOA, DH-ŞFR, D: 98, Vsk: 187.

sağlayarak, Osmanlı Devleti'nin aleyhine yaptıkları faaliyetlerini daha da genişletme imkanı bulmuşlardır³⁰. Dahiliye Nezareti, vilayet ve mutasarrıflıklara gönderdiği 28 Nisan 1919 tarihli şifre telgrafta, bu durumu bildirdikten sonra, Ermeni Salib-i Ahmeri'nin faaliyetlerinin engellenmesini isteyerek, Rum Salib-i Ahmeri'nden özellikle, Osmanlı Rumları vasıtasıyla kurulan şubelerin çalışmalarının durdurulmasını bildirmiştir³¹. Çünkü, Yunanlılar ve diğerleri Anadolu'daki Salib-i Ahmer şubelerinden siyasî amaçları doğrultusunda yararlanmak istemişlerdir. Rumlar, Yunan Salib-i Ahmer heyetlerinin yardımıyla, Karadeniz kıyılarına ilaç sandıkları içinde silâh getirmişlerdir³².

Geri dönme işlemleri sürdürülürken, uğraşılan meselelerden biri de, tehcir sırasında ve sonrasında sırf insanî duygularla İslam aileleriyle, resmî ve hususî müesseselerde koruma altına alınmış olan Ermeni yetimleri ile kadınlarının cemaatlerine teslimi konusu olmuştur. Hükümetin bu konuda almış olduğu bütün tedbirlere rağmen, birtakım sıkıntılar yaşanmıştır.

Vaktiyle İslâm aileleri yanına himaye edilmek amacıyla alınmış olan Ermeni çocukları ile, muhtedilerinin velilerine veya cemaat liderlerine teslimleri konusunda, 21 Ekim 1918 ve 5 Kasım 1918 tarihlerinde Dahiliye Nezareti'nce genel bir tebligatta bulunulduğu gibi³³, bu konu ile ilgili işlemlerin yürütülmesi konusunda da büyük bir hassasiyet gösterilerek, yeri geldikçe gerekli uyarılarda bulunulmuştur.

Nitekim, umumî tebligata rağmen, bazı yerlerde sözkonusu çocuklarla kadınların, açık açık iade ve teslim olunmadıklarının haber alınması üzerine, vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen 1 Ocak 1919 tarihli şifre telgrafta; nerede bu gibi çocuk ve muhtediler var ise, ilgili tebligat hükümleri çerçevesinde gerekli yerlere iadeleri

³⁰ BOA, DH-ŞFR, D: 98, Vsk: 340. Bkz. Ek III.

³¹ a.y.

³² Çapa, a.g.e., s.50; BOA, DH-ŞFR, D: 98, Vsk: 371.

³³ BOA, DH-ŞFR, D: 95, Vsk: 163; Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, s.205-206.

ve bu yüzden gelebilecek şikayetlere meydan verdirilmemesi isteniliyordu³⁴.

Ermeni çocuklarının güvenliğinin sağlanmasına gösterilen özen dolayısıyla Dahiliye Nezareti, vilayet ve mutasarrıflıklara gönderdiği 18 Ocak 1919 tarihli yeni bir şifre telgrafta, evvelce de bildirdiği gibi, Ermeni yetimlerinin Ermeni cemaati teşkilatı olan yerlerde onlara teslimi, olmayan yerlerde ise, Hükümetçe emniyet altına alınarak, bilgi verilmesini tebliğ etmiştir³⁵.

Osmanlı Hükümetleri'nin iade faaliyetlerini çok yakından izleyen ve denetleyen İngiliz Fevkalade Komiserliği Ocak 1919'da Dahiliye Nezareti'ne verdiği bir tavrile; tutuklu Ermeniler'in halen tahliye edilmediği ve İngiliz subayları tarafından henüz ziyaret edilmeyen mahallelerde daha birtakım Ermeni tutuklu bulunduğunu belirterek, bu Ermeniler'in kesin surette serbest bırakılmasını istemiştir. Dahiliye Nezareti, vilayet ve mutasarrıflıklara gönderdiği 22 Ocak 1919 tarihli şifre telgrafta; bu tavriri bildirerek, Ermeni esirleriyle, siyasî suçlu olarak tutuklu bulunan veya idarî kararlarla değişik yerlere sevk edilmiş olan kimselerin, İslâm ailelerinin yanında bulunan çocukları ile kadınlarının -18, 19, 21 Ekim 1918, 5 Kasım 1918, 5 Aralık 1918 ve 18 Ocak 1919 tarihli şifrelerle de tebliğ edildiği gibi- serbest bırakılmalarını ihtar etmiştir³⁶.

Dahiliye Nezareti Ocak 1919'da, vilayet ve mutasarrıflıklar da bu işlemlerin düzgün bir şekilde yürütebilmesi amacıyla, İslâm aileleriyle, resmî ve hususî müesseselerde bulunan Ermeni yetimleri ile kız ve kadınlarından akrabalarına teslim edilmiş olanların miktarının bildirilmesini de istemiştir³⁷.

Ermeni çocukları ile kadınlarının cemaatlerine teslim edilme çalışmalarının sürdüğü günlerde, birtakım şaşkıncu hadiselere de şahit olunmuştur. 10 Mayıs 1919'da, Adliye ve Mezaheb Nazırı'nın Dahiliye Nezaretine gönderdiği tezkerenin kapsamı, bu tür olaylara sadece bir örnektir. Söz konusu tezkerede; Giresun Rüşumat

³⁴ BOA, DH-ŞFR, D: 96, Vsk: 15. Bkz. Ek. IV.

³⁵ BOA, DH-ŞFR, D: 95, Vsk: 163; Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, s.205-206.

³⁶ BOA, DH-ŞFR, D: 95, Vsk: 212. Bkz. Ek V.

³⁷ BOA, DH-ŞFR, D: 95, Vsk: 264.

memurlarından olup, İstanbul'a gelmiş olan Necip Efendi'nin dört yıl önce evlenmiş olduğu, yirmi iki yaşındaki Saffet Hanım'ın Ermeni Patriği'nin yanına götürülerek, alıkonulduğu ve asıl mezhebine dönmesi için baskı yapıldığı belirtilerek, bu konuda Patrikhane'ye şikayette bulunulduğu bildirilmiştir³⁸.

Mayıs 1919'da Ermeni Patrikliği'nden Adliye ve Mezahib Nezareti'ne verilen takirde, Ermeni oldukları beyanıyla Patrikhane veya bitarafhaneye gönderilmesi istenilen altı çocuğun gönderilmemiş olduğunun belirtilerek, gereğinin yerine getirilmesinin istenilmesi üzere³⁹, durumun gerçekliğinin araştırılmasına başlanılmıştır.

İstanbul Polis Müdür-i Umumîsi, Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 20 Mayıs 1919 tarihli tezkerede; Ermeni Patrikhanesi'nin takirinde yer alan yetimlerden Hediye isimli kızın, 15 Mayıs 1919'da Patrikhane'ye teslim edilmek üzere, toplama memurlarından Boğos Efendi'ye teslim edildiğini, İzmir Livası'nda Bağçecik nahiyesi Darüleytamı'na gönderilen dört çocuktan, Osman ismindeki çocuğun elinde islamiyetini tespit eden peder ve validesinin mektubu olduğundan, kendisinin Darüleytama iade olunduğunu Çamlıca Darüleytamı'nda bulunan Şahantak ve Üsküdar'da Binbaşı Kasım'ın evinde bulunan kızların da, yaşları yirmiyi aşkın olduğundan seçimlerinde bağımsız olduklarından, serbest bırakıldıklarını belirterek, devamla Karabet Müsteciyan hakkında muharebenin devam ettiğini, Hasköydeki Ali yanında bulunan kız hakkında ise henüz muamele cereyan etmediğini ilave ediyordu⁴⁰.

Patrikhane'nin şikayetine karşı, uygun cevabın verilebilmesi için, Dahiliye Nezareti, İstanbul Polis Müdür-i Umumisi'ni, Karabet Müsteciyan ile Hasköy'de Ali Efendi yanında bulunan kızların durumlarının açığa kavuşturulması konusunda, bir hayli sıkıştırmıştır⁴¹.

38 BOA, DH.İ.U.M., D: 52-2, Vsk: 79-1.

39 BOA, DH.İ.U.M., D:52-2, Vsk: 79-1.

40 BOA, DH.i.U.M., D:52-2, Vsk: 79-2.

41 BOA, DH.İ.U.M., D: 52-2, Vsk: 79-3.

Bu arada, çeşitli tarihlerde bazı Ermenilerce İslâm evlerinden zorla alınan çocuklardan , Ortaköy'de oturan eski İpsala Kaymakamı Refik Bey'in evinden kaçırılan 6 yaşında bir kız ile, evvelce Üsküdar'da Papas Hümayak'a verilen diğer kızın da Müslüman olduklarının anlaşılması ile, İstanbul Polis Müdüriyeti'nce onların iadesi gereğinin istenilmesi üzerine, Mayıs 1919'da Ermeni Patrikliği, söz konusu çocukların Ermeni olduklarını, aksinin ısrar edilmesi halinde, tarafsız bir araştırma ile iddianın doğruluğu ispat edilemez ise, kendilerini suçlayanların cezalandırılacağını belirtmiştir⁴².

Bu konunun önemi dolayısıyla, akrabalarına veya cemaatlerine teslim edilmekte olan Hristiyan çocuklardan başka, yetim Müslüman çocukların da Hristiyan sanılarak, gayri Müslimler'in eline geçmesine fırsat verilmemesi hakkında, Dahiliye Nezareti 20 Şubat 1919'da bazı vilayet ve mutasarrıflıklara bir şifre telgraf göndermiştir⁴³.

Yine bu konu ile ilgili olarak, Dahiliye Nazırı Ali Kemal'in 24 Mayıs 1919'da Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği, metni aşağıda verilen yazı Hükümet'in meseleye bakışını göstermesi bakımından önemlidir⁴⁴.

“Bab-ı Ali

Dahiliye Nezareti

Kalem-i Mahsusa

5666

915 Huzur-i Âlî-i Hazret-i Sadaret Penahiye

Maruz-ı Çaker-i keminelidir.

Vaktiyle bir hiss-i samimi-i insaniyet perverana ile İslam hanelerine alınan Ermeni çocuklar mütarekenin akdinden sonra Patrikhane'ye teslim edilmiş ve milliyeti meşkûk olanlar haklarında

42 BOA, DH.İ.U.M., D: 19-7, Vsk: 1-5.

43 Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, s.224.

44 BOA, DH.İ.U.M., D: 52-2, Vsk: 79-4.

Patrikhanenin bir memur-ı resmiyenin de dahil bulunduğu komisyonca tahkikat-ı amika icrasından geri durulmamış iken gayr-i mesul olan bir takım Ermenilerin cebren İslam hanelerine giderek müslüman kızları hatta zatü'z-zevc-i muhadderat-ı İslamiyeyi alıp patrikhaneye yahud Şişli'de bulunan ve bitaraf namı verilen haneye götürmekte ve İslamiyeti tebit ederek tahliyelerine İngilizler tarafından müsaade edilen İslam kız ve kadınları iade edilmeyüb tenassur ettirilmekte olduğunu ve patrikhaneden gönderilen Çakıryan Efendinin Kadınları Çalıştırma Cemiyeti Hayriyesindeki eytamın kaydına mahsus defteri alarak tahrif etmekte ve tebliğat-ı mütevelliyeye rağmen iade eylememekte bulunduğuna ve bitarafhaneye taraf-ı hükümetten memur edilen Nezihe Hanım'ın ifay-ı vazife etmesine Türk'ün süngüsü kırıldığından bahisle mümanaat edilmekte ve orada kızların şuraya buraya gönderilmekte olduğu görüldüğüne dair bazı ifadat-ı mühimmeyi ve tedabir-i siyasiye ile bu sui istimalın izalesi elzem bulunduğunu mutazammın polis müdiriyet-i umumiyesinden alınan tezkerenin sureti leffen takdim kılındı. Şimdiye kadar ittihaz ve tatbik edilen her türlü tedabir-i idariye ve hekimaneye rağmen elyevm başladığı şekilde cereyan etmekte olan ve Türklerle Ermeniler beynindeki münafereti tezyid ve birtakım İslam kadın ve çocuklarının tensirine sebep teşkil eden bu mühim mesele hakkında bit-teamül meclis-i vükelaca bir karar ittihazı menut-ı müsaade-i aliye-i sadaret-i penahileridir. Ol babda emrü ferman hazret-i veliyyül emrindir.

23 Şubat 337 ve
24 Mayıs 335

Dahiliye Nazırı
Ali Kemal”

Osmanlı Hükümeti, Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeniler'in düşmanla işbirliği yaparak cephede ve cephe gerisinde Müslüman ahaliye yaptıkları zulümler konusunda en son çareye başvurarak, Ermeniler'le birlikte birçok tebasını ülkenin içerilerine nakletmiştir. Bu tehcir olayının personel ve maddî yönleri bir tarafa, manevî yönden beraberinde getirdiği zorluklar, ise çok fazla olmuştur. Göç ettirilene veya kendiliklerinden başka yerlere giden Ermeniler'in

korunmaları için o günün şartlarında olabilecek her türlü insani tedbirlerin alınmış olmasına rağmen, ne Ermeniler'e ve ne de Batılılar'a yaranabilmiş, hatta uygulamak zorunda kaldığı bu insanî faaliyetinde de haksız bulunmuştur.

Ermeniler'in Osmanlı Hükümeti tarafından soykırıma tabi tutulduğu iddiası, dün olduğu gibi bugünde, Ermeniler ve destekleyicileri tarafından ilmî ve hukukî açıdan ispatlanmamıştır. Aksine İttihat ve Terakki Hükümetinin, yapılan ihanetler karşısında insanî tedbirlerle, tehciri uygulamak zorunda kaldığı ispatlanmıştır.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru koşulların değişmesiyle, Osmanlı Hükümeti, geçici tehcire tabi tuttuğu Rum ve Ermenileri eski yerlerine nakletme konusunda çalışmalara başlamış, 1918 yılının son aylarından 1920 yılının sonlarına kadar, yüzbinlerce Rum ve Ermeni muhacirini eski yerlerine yerleştirilmişlerdir. Sözkonusu muhacirlerin gerek sevkiyat esnasında ve gerekse mahallelerinde her türlü ihtiyaçları karşılanmış ve hakları korunmuştur. Osmanlı Hükümeti'nin geçici tehcir uyguladığı Ermeni ve Rumlar'a karşı yürüttüğü bu politika, tarihte eşine pek rastlanmayacak bir tür davranış biçimidir.

Yapılan bilimsel araştırmalar, insanın ilk yerleştiği konumların doğal barınaklar, bilhassa da mağaralar olduğunu göstermektedir. Gerçekten, doğada hazır bulunan mağaraların konut olarak kullanılması, daha insanın varoluş döneminde başlamış ve günümüze kadar devam etmiştir. Dünya'nın pek çok yerinde, özellikle Paleolitik ten beri konut amaçıyla kullanılan çok sayıda mağara bulunmaktadır. Örneğin İspanya'nın Endülüs ve Granada bölgelerinde, Fransa'nın Lotre ve Dordogne bölgelerinde, İtalya ve Kazakistan'ın birçok yerinde ve Kuzey Çin'in Mt. Sahularında (trogloditler) günümüze kadar kullanılan çok sayıda mağara konut vardır.

Altınkaya, Prof. Dr. Mustafa Kemal Atatürk, Coğrafya Bölümü, Oğuzhan Özalp, ERZURUM
L. TOLUN-BENKUR, J., 1972, Yontma Çakılların, Kur. Yontmaçları
İstanbul Univ. Yay. No. 274, Coğrafya Enst. Yay. No. 23, İSTANBUL, 171.